

порівнянь (мерли, як мухи; вони були, як нечиста сила, згрібали все, як нечистий).

Висновки. Категорія діалогічності в текстах народних оповідань про Голодомори в Україні 1932-1933 рр. (на прикладі Запорізької області) реалізована як суб'єктно-текстова і міжтекстова. Перший тип поданий актуалізацією чинників адресата і адресанта, а другий - інтертекстуальності та прецедентності. Мовними засобами вираження текстової категорії оцінки у зазначених вище словесних цілих є *лексичні засоби і тропи* (росіянізми, розмовні слова, просторіччя, жаргонізми, лайливі слова, неологізми, оксиморони, метафори, перифрази, фразеологізми), *морфологічні засоби* (прислівники, прикметники, іменники, дієслова з модальною семантикою), *словотворчі засоби* (слова із зменшувально-пестливими суфіксами), *синтаксичні засоби* (речення із вставними конструкціями, речення із питальною, окличною інтонаціями).

Список літератури

1. Єщенко Т. А. Феномен художнього тексту: комунікативний, семантичний і прагматичний аспекти: монографія / науковий редактор проф. Степаненко М. І. Львів: Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, 2021. 470 с.

2. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту: [навч. пос.] / Т. А. Єщенко. Київ: Академвидав, 2009. 297 с.

3. Назаренко О.М. Текстова категорія діалогічності. *Актуальні проблеми металінгвістики*: збірник наукових праць за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції. Черкаси: Ант, 2011. С. 262 – 263.

4. Науменко А. М. Філологічний аналіз тексту (основи лінгвопоетики) [текст] / А. М. Науменко. Вінниця: Нова книга, 2005. 416 с.

5. Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область / наук. ред. проф. Турченко Ф. Г. Запоріжжя: Дике поле, 2008. 1080 с.

УДК 811.161.2'373.21

Віра Котович,
доктор філологічних наук,
завідувач кафедри української мови
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка
virako@ukr.net

НАЗВИ МІСТ, ОБПАЛЕНИХ ВІЙНОЮ

У статті в аспекті лінгвокультурологічного портретування проаналізовано назви міст України: Авдіївка, Барвінкове, Буча, Гуляйполе, Дергачі, Запоріжжя, Ірпінь, Ізюм, Конотоп, Корюківка, Кременчук, Лиман, Маріуполь, Миколаїв, Харків, Херсон, Чернігів, Чугуїв. Підтверджено, що моделі назвотворення міст, обпалених вогнем російсько-української війни 2014–2022 рр., цілком відповідають закономірностям українського світобачення та словотворення.

Ключові слова: астіонім, апелятив, антропонім, гідронім, мотив номінації.

В Україні – 461 місто. Назва кожного з них – особливий лінгвокультурний текст, закодування якого відбулося в часі присвоєння імені, а декодування триває впродовж усього періоду побутування поселення. У статті моделюємо лінгвокультурологічні портрети назв міст України, які найбільше постраждали в часі російсько-української війни 2014–2022 рр.

Авдіївка, м., Донецька обл.

Одне з найдавніших поселень Донеччини, уперше згадане в писемних джерелах 1778 р. Його назву мотивовано іменем *Авдій* (*Овдій*).

Овдій (*Авдій*) – канонізоване християнською церквою ім'я, з давньоєвр. *Obhadyuāhī* 'раб, служитель Бога'; можливо, з гр. *audeis* 'милозвучний'.

Ім'я *Авдій* (*Авдѣи*) засвідчено серед особових імен українців у документах XVI ст., хоч воно побутувало серед населення й раніше. У сучасних українських словниках *Авдій* закономірно фіксується як *Овдій*.

Припускають, що засновником *Авдіївки* був легендарний козак *Авдій*, який прийшов сюди на початку XVIII ст. та привів із собою вихідців із Північної України [7, 5; 9, 13].

Барвінкове, м., Харківська обл.

Колишнє поселення *Барвінкова стінка* засноване козаками на чолі з *Іваном Барвінком* 1651 р. З другої половини XVII ст. воно зафіксоване в історичних джерелах. Ойконім мотивовано антропонімом *Барвінок*.

Особова власна назва *Барвінок* походить від апелятива *барвінок* 'трав'яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами', який через польську і чеську мови запозичено з німецької. В українській етнокультурі рослина щедро наділена символікою особистого щастя, нерідко живиться в порівнянні: 'хлопець молодий, як *барвінок*'.

Іван Барвінок (1620–1668) – отаман Війська Запорозького, сподвижник Богдана Хмельницького, про життя та боротьбу якого розповідає історичний роман М. Зеленого «Думи про козака *Барвінка*».

Наприкінці 1960-х рр. зніщений, а 1992 р. завершено спорудження пам'ятника *Іванові Барвінку у Барвінковому* із надписом «*Козак запорізький Іван Барвінок, засновник міста в 1652 р.*» [1, 92; 7, 21; 9, 34].

Буча, м., Київська обл.

Попередником теперішнього поселення було відоме з 1397 р. село *Яблунька*, яке згодом стало частиною *Бучі*. 1898 р. тут споруджено залізничну станцію, а 1900 р. офіційно вважають часом заснування теперішнього міста. Астіонім мотивовано назвою ріки *Буча*, л. Ірпеня п. Дніпра.

Творення гідроніма вчені пов'язують з онімізацією географічного терміна *буча* 'глибока яма в річці', основа якого зводиться до праслов. **buk-* / **bič-* 'ричати, ревіти, гудіти, дзиччати' (для поширених в гірській місцевості назв річок і потоків з відбиттям «шумової» ознаки водних об'єктів з глибокими ямами на дні) або ж до індоєв. **bheu* / **bhōu* 'пухнути, здійматися, набухати, прибувати (про воду)' (для поліських та лісостепових гідронімів із вказівкою на їхню роздутість, розливи, прибування води) [6, 28–33; 7, 66; 9, 86].

Гуляйполе, м., Запорізька обл.

На землях Кальміуської Паланки Війська Запорозького в 70-х роках XVIII ст. почали відновлюватися козацькі поселення. Одне з них – теперішнє місто, засноване 1785 р. в балці Калмичці на р. Гайчур як військова слобода Ново-Дніпровської укріпленої лінії фортець. Назву поселення мотивовано апелятивом *гуляйполе*.

Значення географічного терміна *гуляйполе* 'незаселене, пустинне, вільне поле'; 'піщаний горб, вільний від рослинності; необроблене поле', 'голе підвищення, пагорб'.

Історики висувають припущення, що слободу поіменували вихідці з містечка *Гуляйпіль* колишньої Тясминської волості в пам'ять про їхню малу батьківщину. Наприкінці XVIII ст. *Гуляйпіль* перейменовано на *Златопіль*, а в середині XX ст. – приєднано до сучасного *Новомиргорода* Кіровоградщини.

Астіонім *Гуляйполе* увійшов в історію як назва міста, в якому народився український політичний та військовий діяч, керівник повстанського руху 1918–1921 рр., анархіст Нестор Махно та став відомим ще як *вільна держава батька Махна* або *Махноград* [7, 118; 9, 170].

Дергачі, м., Харківська обл.

Поселення, засноване 1660 р., до 1943 р. називалося *Дергачі*. Фонетична зміна (*к* → *г*), зумовлена, очевидно, впливом рос. мови, відбулася без офіційного перейменування міста. Первісну назву мотивовано родовою назвою *дергачі*.

Базовою для назви роду (родини) *дергачі* послугувала особова власна назва *Дергач*. Антропонім *Дергач* побутував серед українців уже в XIV–XVIII ст. (Семен *Дергач*, *Дергачь* Сава). Постає він на основі одного зі знач. багатозначного апелятива *дергач* 'т.с., що дергач, дерчак', 'птах; віник без листя, голик; назва вола, тонкого і високого, з підтягнутим животом; тріскачка вітрова або ручна для відлякування птахів у городах або садах' або прикметика *дергачий* 'заїка, заїкуватий' [7, 121; 9, 177].

Запоріжжя, м., обласний центр Запорізької обл.

Поселення засноване 1770 р. на місці давньоукраїнської переправи через Дніпро, історичного *града Протолча*, козацьких укріплень, Хортицької Січі та було поіменоване *Олександрівською фортецею*, *Олександрівським форштадтом*, *Олександрівським*.

Хоронім *Запоріжжя* – назва території військово-політичної організації українського козацтва Запорозької Січі – став мотиватором перейменування 1921 р. *Олександрівська* на місто *Запоріжжя* [7, 152; 9, 217–218].

Ірпінь, м., Київська обл.

Поселення засноване у ХІХ ст. на теренах прадавніх осель на межі розселення полян та древлян, а згодом – на кордоні між московськими та польськими впливами. Початок теперішньому містові дала станція *Ірпінь*, споруджена 1898 р. біля залізничного моста через р. *Ірпінь*, п. Дніпра у зв'язку з будівництвом залізниці Київ–Ковель. Астіонім утворено від однойменної станції, поіменованої від назви ріки *Ірпінь*.

Назву ріки мотивовано праслов. апелятивом **rьp-* / **ryp-* ‘яма’, рефлексами якого є староукр. *ripь* ‘обрив, провалля’, ‘рівчак’, *ripa* ‘промоїна, ритвина’, ‘берег річки’, діал. ‘яр; заглиблення в ґрунті’ [4, 38; 7, 176; 9, 236].

Ізюм, м., Харківська обл.

Лексикографічні джерела вказують на 1571 р. як на рік найдавнішої згадки про теперішнє місто. За назвою урочища *Ізюмь-Курган* поіменовано зведену тут у ХVІ ст. фортецю *Гузун-Курган*, а згодом і місто.

Базовий мікротопонім *Ізюм-Курган* складено з двох компонентів: *Ізюм* < *ізіум* ‘виноград’ (< тур. *üzüm*, аз., чаг. *üzüm*, кримськотат. *jüzüm*, уйг. *özüm* ‘виноград’, монг. *узут* ‘смородина, виноград; ізюм’) та географічного терміна *курган* ‘горб, гірка, що нагадують насип’.

Вірогідні й інші версії генези астіоніма: від давньотюрк. *köz-ün-* ‘показуватися, виднітися, здаватися’ або тур. діал. *güzem, güsum* ‘милий, красивий’, *gözen* ‘миловидний’ [1, 93; 7, 170; 9, 231–232].

Конотоп, м., Сумська обл.

Як фортеця поселення відоме з 1638 р., як місто – з 1649 р.: *изъ города Конотопа*. Мотивом для його йменування послугувала назва ріки *Конотоп*, п. Єзусу л. Сейму л. Десни л. Дніпра.

Гідронім утворено від географічного терміна *конотоп* ‘болотисте, грузьке, непроїзне місце’ [5, 130; 7, 205; 9, 277].

Карюківка, м., Чернігівська обл.

Заснування поселення припадає на 1657 р.; первісну назву *Каруківка* мотивовано антропонімом *Карук*.

Антропонім *Карук* міг утворитися від апелятива *карук* ‘т.с., що *карюк* – вид столярного клею’; від абстрактного іменника *кара* ‘суворе покарання, відплата за що-небудь’ додаванням суф. *-ук*. Імовірним є утворення назви поселення від антропоніма **Корюка*, мотивованого апелятивом *корюка* ‘невелика промислова риба ряду оселедцеподібних’.

Відоме припущення про заснування та первісне поіменування поселення козаком Омеляном *Карукою* [7, 211; 9, 283].

Кременчук, м., Полтавська обл.

Назва поселення зафіксована в писемних джерелах 1571 р. Її мотивовано апелятивом *кремень*.

Базовим для назви теперішнього міста послугував апелятив *кремень* ‘кремень (мінерал)’, а наявність поселень *Балайчук* (Од.), *Боянчук* (Чрн.), *Гринчук* (теп. Хм.), *Зеленчук* (Зп.), *Кременчук* (Зп., Мк.), *Лиманчук* (Днц.),

Таранчук (Днц.) робить цілком прочитуваними і дериваційні відношення (первісні демінутивні утворення).

Учені схиляються до думки як про слов'янське, так і про тюркськомовне походження назви міста. Мотивованість теперішнього астіоніма географічним терміном *кермен* (*керман*, *кетмень*, *карман*, *курман*, *кырман*) 'фортеця, місто' із закономірною фонетичною метатезою *керм-* > *крем-* цілком вірогідна [7, 221; 9, 289].

Лиман, м., Донецька обл.

Слобода *Лиман* заснована 1667 р. козаками Ізюмського слобідського полку як поселення при сторожових вежах поблизу Торської фортеці. Упродовж 1925–2016 рр. поселення іменувалося *Красний Лиман*. Твірною для назви міста стала назва озера *Лиман*, на берегах якого поселення розкинулося.

Назву озера утворено від географічного терміна *лиман* 'затока з морською водою в гирлі річки або озеро поблизу моря, іноді багате на грязі з лікувальними властивостями'; 'розширене гирло ріки; велике і глибоке озеро, не заросле очеретом'.

Євген Отін наголошував, що термін *лиман* з розселенням українців у басейні Дону, широко відбився в його топонімії – лімніоніамах, потамоніамах, а вторинно – і в ойконіамах, зіткнувшись з терміном *ільмень*. Назв із терміном *лиман* у гідронімії Подоння в півтора рази більше, ніж із лексемою *ільмень*. А це ще раз переконливо свідчить про первісну українськість міста Донеччини [7, 231; 9, 286; 11, 61].

Маріуполь, м., Донецька обл.

Козацька *Домаха* – історичний попередник теперішнього міста. У різних джерелах його назва зафіксована ще як *Павловськ*, *Маріуполь*, *Маріамполь*, *Маріанполь*, *Маріопул*, *Марнопол* (*Марнопіль*), *Марнополье* (*Марнопілля*), *Маруполь*, *Маріюпіль*; *Шеер*, *Жданів* і від 1990 р. – знову *Маріуполь*. Євген Отін, ретельно проаналізувавши всі відомі варіанти назви, доводить, що заселене 1780 р. кримськими християнами, переважно греками з 68-ми поселень Криму, приазовське місто отримало назву від імені їхньої малої батьківщини – *Маріамполя*.

Базовий астіонім мотивовано християнським іменем Божої Матері – *Марії* (ар. *Maryām* / гр. *Maíam*) та гр. *polis* 'місто'.

У такому способі постановня астіоніма переконаний Андрій Білецький: «Назву *Маріанполь* кримські греки принесли з собою на берег Азовського моря, де було засноване місто з назвою *Маріуполь*» [2, 44; 7, 247; 9, 320; 10, 112–119].

Миколаїв, м., обласний центр Миколаївської обл.

1788 р. недалеко від давньої *Вітовтівської фортеці*, або *Вітовки*, споруджено верф та поселення при ній. Це поселення, як і першу спущену на воду фрегатку «*Св. Николай*», віддано під опіку *Миколая* – святого заступника мореплавців – і названо *Миколаєвом*.

Номінування міста пов'язують безпосередньо з іменем *св. Миколая* [7, 167; 8, 124; 9, 326].

Харків, м., обласний центр Харківської обл.

Поселення засновано в першій половині XVII ст. Назва міста проблематична в плані первинності / вторинності етимона: чи то назва ріки *Харків*, л. Уди п. Сіверського Дінця п. Дону (*Харьковъ колодезь*, де *колодязь* ‘річка, струмок’) поширилася на суміжне поселення, чи вихідним слід уважати **Харьковъ хуторъ (городокъ)*, за назвою якого згодом почали іменувати й річку.

Розглядаємо назву міста серед мотивованих іменем *Харко* < *Харитон*, позаяк такий антропонім однозначно був причиною іменування або поселення, або річки.

Харитон – канонізоване християнською церквою, рідкісне ім’я, з гр. *Charitōn* < гр. *charitōn* ‘який дарує милості; щедрий; благодатний’ або гр. *charis* (род. *charis*) ‘любов; чарівність; краса’ [7, 423; 9, 491–492].

Херсон, м., обласний центр Херсонської обл.

Давній *Херсонес Таврійський* у Криму (*Χερσόνησος η Ταυρική*) – прототип теперішнього міста *Херсон*, уперше згаданого в історичних джерелах 1778 р. та заснованого на місці військових укріплень, до того, імовірно, давніх *Білеховичів (Bilehowisce)*.

Античну назву мотивовано давньогр. діал. апелятивом *χερσόνησος* ‘півострів’ [2, 43; 7, 425; 9, 492].

Чернігів, м., обласний центр Чернігівської обл.

Поселення відоме з 907 р.: *на Чернигов*. Назву мотивовано антропонімом **Черніг*.

Антропонім **Черніг* (**Чьрнигъ*) – суфіксальне утворення від гіпокористики *Чернь*, що виникла шляхом усічення давніх слов’янських композитних імен з препозитивним компонентом *Черн[о,и]*- на взірць *Черноборъ*, *Черномиръ*, *Черниславъ*, **Чернинъгъ*, **Чернонъгъ*. Первісна апелятивна семантика компонента *Черн(о)*- виводиться з праслов. **сьгнь* < **сьгхнь* < індоєв. **kirs-no* ‘чорний’. Вірогідним є й відапелятивне походження базового антропоніма (від прикметника *чорний*) [3, 11; 7, 441; 9, 507].

Чугуїв, м., Харківська обл.

Чугуївське городище Лівобережної України стало місцем осідку козаків гетьмана Якова Остряниці; від 1638 р. поселення зафіксовано як містечко *Чугуїв*. Його назву мотивовано антропонімом *Чугуй*.

Базовий антропонім, засвідчений у словниках сучасних прізвищ (470 носіїв), затемненої семантики та міг походити від апелятива *чуга* ‘верхній одяг у лемків: вид сукняної шинелі, прикрашеної мотузками, з пелериною; рукави захиті і використовуються замість сумок, носиться тільки як накидка’; ‘верхній одяг у галицьких верховинців – вид свитки без рукавів і коміра з косматого зверху сукна’; ‘те саме, що *чугай* – довгий кафтан’. Такий апелятив запозичено, очевидно, з угорської мови (*csuha* ‘одяг, убрання (зазвичай із сукна); ряса, кожух; біла груба опанча’); вірогідним є запозичення слова в українську мову з турецької.

Антропонім *Чугуй* міг бути прізвиськом одного з половецьких або

калмицьких козаків [7, 448; 9, 516].

Отже, лінгвокультурологічні портрети назв міст *Авдіївка, Барвінкове, Буча, Гуляйполе, Дергачі, Запоріжжя, Ірпінь, Ізюм, Конотоп, Корюківка, Кременчук, Лиман, Маріуполь, Миколаїв, Харків, Херсон, Чернігів, Чугуїв* слугують багатим джерелом пізнання культури, ментальності, світобачення та світовідчуття нашого народу. Попри те, що назви деяких поселень зберігають сліди мов та світоглядних настанов тих етносів, які в різні історичні періоди тут замешкували, за своєю суттю та моделлю назвотворення вони є національно-українськими.

Список літератури

1. Абдула Ю. Матеріали до словника ойконімів Харківської області. *Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія*. Чернівці, 2007. Вип. 354–355. С. 92–95.
2. Білецький А. О. Грецька топонімія Криму. *Вибрані праці*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. С. 41–45.
3. Бучко Г., Бучко Д. Давньоукраїнські композитні імена, почерпнуті з ойконімів України, на загальнослов'янському фоні. *Наукові записки. Мовознавство*. Тернопіль, 2000. Вип. II. С. 3–20.
4. Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпрянського Правобережжя. Київ: Наукова думка, 1987. 204 с.
5. Іваненко О. В. Назви поселень Сумщини. Історико-етимологічний словник. Київ: КММ, 2017. 336 с.
6. Карпенко О. П. Гідронімія Центрального Полісся. Київ: Кий, 2003. 317 с.
7. Котович В. Назви міст України: лінгвокультурологічний словник. Дрогобич: Посвіт, 2021. 472 с.
8. Лобода В. В. Назви населених пунктів Правобужжя. В. О. Горпинич. В. В. Лобода, Л. Т. Масенко. *Власні назви і відтопонімні утворення Інгуло-Бузького межиріччя*. Київ: наукова думка, 1977. С. 76–138.
9. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / відп. ред. В. Г. Скляренко. Київ: ВЦ „Академія”, 2014. 544 с.
10. Отин Е. С. Происхождение географических названий Донбасса. Донецк: Юго-Восток, 2014. 199 с.
11. Отин Е. С. Лімнографічні терміни ільмень і лиман у топонімії Східної України та Подоння (до питання про взаємопроникнення і взаємодію суміжних близькоспоріднених омонімічних полів). *Питання історичної ономастики України*. Київ: Наукова думка, 1994. С. 53–63.